

* ہادیہ اسلم

** پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

قصہ سیف الملوک از میاں محمد بخش وچ گلاب داورتا

Abstract:

The rose is the flower of a shrub. It is very beautiful to look at, but this flower is called the king of flowers because of its beautiful shape as well as its favorite fragrance. The rose flower is considered as symbol of love. Its bright colors are an effective way to express emotions. When the rose comes into the poet's poetry, the poets express it in the cord of love. When it touches the hand of a doctor, the doctor prepares medicine for the benefit of human beings by extracting it. This article will explain the views of Punjabi Sufi poet Mian Muhammad Bakhsh regarding the rose in the Punjabi classical story Saif-al-Muluk.

Keywords: Saif-al-Muluk, rose, King of Flowers, Shape, Fragrance, Symbol, Emotions, Medicine, Effective.

گلاب نوں عربی وچ وردة، انگریزی تے جرمین وچ Rose، فرانسیسی وچ Rosier، لاطینی تے اطالوی وچ Rose یونانی وچ Rodon، فارسی، اردو، ہندی، گجراتی، بنگالی، پنجابی وچ گلاب، سنسکرت وچ ترونی، شتپتری، کرینکا، تامل زبان وچ اروجا پشیم، تیلگو وچ روجا، مراٹھی وچ گلاپا آکھیا جاندا اے۔ ایہدا سائنسی ناں Rosa indica Linn اے۔ گلاب جھاڑی دار بوٹے دا پھل اے۔ ایہ گھراں تے بانگاں وچ اگایا جان والا سب توں عام پھل اے۔ بوٹے دی نئی ڈنڈی اُتے اک تے موٹی شاخ اتے جھنڈ وچ پھل لگدے نیں۔ پھل والی ڈنڈی دے اخیر تے جتھے پھل لگتا ہوندا اے اک گول پیالہ بند اے جنہوں ہا پینٹیم آکھدے نیں۔ ایہ پھل دے ظرف، پتیاں، پنکھڑیاں تے زردانیاں دیاں جڑاں دا مجموعہ ہوندا اے۔ ایہ سب اک پیالے وچ آپس وچ جڑے ہوندے نیں۔ پھل دا پیالہ چار حصیاں وچ ونڈیا ہوندا اے، جیہدے وچ دو حصے تولیدی تے دو غیر تولیدی ہوندے نیں۔ گلاب دے پھل دا پہلا چکر باہر

والیاں پنج ہریاں پتیاں نال گھڑیا ہوندا اے جھہڑا پھل نول کھڑن توں پہلے تک اوہدی بھال کردا اے دوسرا چکر کرولا پھل دا مکھ اے ایہدے وچ اکہرے چکر وچ پنج تے دوہرے چکر وچ دس پنکھڑیاں ہوندیاں نیں۔ بوتیاں پنکھڑیاں والے پھلاں نول ہاٹر ڈ فلاور آکھیا جاندا اے نکلے پھلاں دا قطر 25.1 سینٹی میٹر یعنی 5.0 انچ تے پھل دا گھیر 5.17 سینٹی میٹر یعنی 17 انچ توں ودھ ہوندا اے۔ پھل دے غیر تولیدی حصے پتیاں تے پنکھڑیاں نول ملا کے قبائے گل (Peranth) اکھواندے نیں۔ گلاب دے پھل دا ایجا چکر مردانہ حصے دا ہوندا اے۔ جیہدے وچ ڈھیر زریشے ہوندے نیں ہر زریشہ پتی لمبی ڈٹھلی دا، اُمتلا حصے پیلے زرد رنگ دا ہوندا اے جیہدے وچ زردانے بندے نیں۔ گلاب دے پھل وچ زریشیاں دی تعداد 12 توں ودھ ہوندی اے۔ گلاب دے پھل دے وچلے حصے اُتے مشتمل ہوندا اے ایہدے تن حصے ہوندے نیں زیرہ گیر، گردن، لچھے تے بیضہ دانی، تولیدی عمل دے دوران بیضہ دانی ودھ جاندی اے جیہدے وچ گلاب دے تخم (بی) تیار ہوندے نیں۔ حکیم شکیب احمد ”افتخار المفردات“ حصہ دوم وچ لکھدے نیں:

”یہ ایک مشہور نبات کا پھول ہے جو خوشنما اور خوشبودار ہوتا ہے پھولوں کی رنگت کے

اعتبار سے اس کی کئی قسمیں ہیں جیسی زرد، سرخ، سفید اور سیاہ“۔⁽¹⁾

گلاب دی لمبی تے رنگین تاریخ اے۔ ایہ مجت، خوبصورتی، جنگ تے سیاست دی علامت رہے نیں۔ ایہ تقریباً 35 ملین سال پرانا پھل اے۔ رومن عہد وچ مشرق وسطیٰ گلاب دی کاشت لئی جانیجا جاندا سی۔ رومنن نے روم دے جنوب وچ وڈے گلاب دے عوامی باغ بنائے۔ امیر زانیاں تے مرد گلاب دیاں پتیاں دی بیج وچھا کے سوندے سن۔ سلطنت روم دے ممکن نال اوس ویلے گلاب دی کاشت داوی ستیاناس ہو گیا۔ پندرھویں صدی وچ گلاب انگلینڈ تے قابو پاوون لئی لڑن والے بہادراں دی علامت تصور کیتا جاندا رہیا۔ تارھویں صدی وچ ایہدی مشہوری اپنی ہو گئی کہ ایہ حکومتاں دی ولگن وچ آ گیا۔ اٹھارویں صدی دے اخیر تے چین توں گلاب دی کاشت یورپ وچ اپڑی۔ مذہبی پکھواں گلاب دا ذکر قرآن کریم دی سورۃ الرحمن دی آیت نمبر 37 وچ اللہ پاک فرماندے نیں:

فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ

فیرجدول آسمان پھٹ کے تیل دی تلچھٹ وانگر گلابی (مانند گلاب) ہو جاوے گا،⁽²⁾

گلاب دا ذکر قرآن پاک وچ لال رنگ نول بیان کرن لئی کیتا گیا اے تے روز محشر چاراں پاسے گلاب ورگی لالی کھلری ہووے گی۔ گلاب دے کئی رنگ ہوندے نیں پر رنگ دی تشبیہ دین لئی ہمیشہ لال رنگ ورتیا جاندا اے۔ ادب وچ خوشی دے اظہار، سہین، مزاج دی شوخی، نرمی تے نازکی بیان کرن

لئی گلاب دے پھل نال تشبیہ دتی جاندی اے۔ گلاب دے پھل وچ اجنبی کھج اے کہ ایہ دنیا دے جس حصے وچ وی جاندا اے اپنے قدر دان پیدا کر لیندا اے۔ ایہ پھل اپنی رنگت، نزاکت تے مٹھی مٹھی خوشبو پاروں عام لوکائی تے خاص طور تے شاعراں وچ مشہور اے۔ انسان نے جدوں پھلاں دی وڈیائی بارے جانن دا آہر کیتا اوہدوں ای گلاب دے پھل دارتہ سارے پھلاں وچ ودھ گیا۔ گلاب نوں پھلاں دا بادشاہ آکھیا جاندا اے ایس لئی طاقت تے جاہ و جلال دکھان لئی وی گلاب دا پھل ورتیا جاندا اے۔ میاں محمد بخش قصہ ”سیت الملوک“ وچ لکھدے نیں:

سبزہ وانگ پوشاک خضر دی پاک ہو یا جل نہا کے
پھل گلاب سکندر وانگوں بیٹھے تخت سہا کے (3)

ایس شعر وچ میاں محمد بخش ہوراں دو شخصیتاں دا ذکر کیتا اے جیہدے وچ اک مذہبی تے دو جی سیاسی اے۔ باغ دی منظر نگاری موجب باغ وچ موجود سبزہ بارش دے پانی نال نہا کے ہرا بھرا ہو گیا۔ خضر عربی زبان دا لفظ اے جیہدے معنی ہرے بھرے دے نیں۔ دوسرا پینمبر خدا دا ناں وی خضر اے اوہناں دا معجزہ سی کہ اوہ جدھروں لنگھ دے اوہ تھاں سبز تے شاداب ہو جاندی۔ باغ ارم بارش دے پانی نال نہا کے انج سر سبز تے شاداب ہو گیا جیویں او تھوں حضرت خضر آپ لکھے ہوون۔ انج ای گلاب دے پھل دی بادشاہت نوں سکندر اعظم دے تخت تے بیٹھن نال تشبیہ دے کے گلاب دے پھل نوں ناصرف پھلاں دا بادشاہ قرار دتا اے سگوں سکندر اعظم وانگوں پوری دنیا نوں فتح کر کے بادشاہت قائم کیتی اوہ سے طراں گلاب وی پوری دنیا وچ اپنی کاشت پاروں سب توں ودھ اہمیت رکھدا اے۔ نوید احمد، شاہد اقبال، محمد سلیم اختر خان اپنی کتاب ”گلاب“ وچ لکھدے نیں:

”گلاب کا آبائی علاقہ نصف کرہ شمالی ہے، خاص طور پر ہمالیہ کے پہاڑی علاقے، مغربی ایشیا، چین، جاپان اور یورپ اس کی آماجگاہ ہیں۔ یہ اپنے پھولوں کی خوشبو کئی رنگوں اور اقسام کی وجہ سے پوری دنیا میں کاشت کیا جاتا ہے۔“ (4)

گلاب دے پھل نوں صرف خوبصورتی تے محبت دے اظہار لئی ہی نہیں ورتیا جاندا سگوں ایہ پھلاں نوں دوائیاں وچ اڈواڈ بیماریاں دے علاج واسطے ورتیا جاندا اے۔ گلاب دے پھلاں دی گلقتد تیار کیتی جاندی اے۔ جیہنوں لوک مٹھے دے طور تے کھاندے نیں۔ گلاب دا پھل دماغی بیماریاں، سینے دیاں بیماریاں، دل، معدہ، جگر دیاں بیماریاں، زنانیاں تے مرداں دیاں بیماریاں، جلدی بیماریاں، گرمی، کیڑا وڈن نال پھٹن والیاں بیماریاں لئی اکیر اے۔ حکیم عبدالرحمن اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:

”گلاب کے پھولوں کا زیرہ جسے انگریزی میں پولین (Polen) کہتے ہیں تنفس ضعف

جگر، کمزوری بصارت اور درد شقیقہ یعنی آدھے سر کے درد میں مفید پایا گیا ہے۔“ (5)

گلاب دے پھلاں دا عرق وی کسے انمول تحفے توں گھٹ نہیں۔ مڈھ قدیم توں گلاب دے عرق دا شمار خوبصورتی نوں برقرار رکھن تے ودھان والیاں شیواں وچ کیتا جاندا اے۔ گلاب دے عرق دا کھاں وچ ورتا اکھاں دی چمک نوں ودھاندا اے۔ ایہ جلد وچ پانی دی لوڑ توں ودھ اخراج نوں روکدا اے تے جلد دیاں بیماریاں توں بچا کے رکھدا اے۔ گلاب دا عرق کئی بیماریاں توں بچن لئی ورتیا جاندا اے۔ میاں محمد بخش قصہ سیف الملوک وچ لکھدے نیں:

لے گلاب سریندا چھٹے سر مونہہ سینے تائیں
عرض کریندا بار خدایا اس نوں پھیر بجائیں (6)

شہزادے دے دوست صاعد نوں جدوں لوکاں مار مار بے ہوش کرتا اوس ویلے اوہنوں ہوش وچ لیاون لئی گلاب دے عرق دے چھٹے مارے گئے۔ پھلاں دی زبان وچ گلاب دے پھل نوں مجت، مٹھاس، طاقت تے راز داری دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ ایس توں اڈ گناہ تے برائی توں بچن دی علامت دے طور تے وی ورتیا جاندا اے۔ سعیدہ غنی ”گل آرائی“ وچ گلاب دیاں علامتاں ظاہر کردیاں لکھدیاں نیں:

”گلاب Rose گناہ، بدی کے خلاف ٹونا، ٹوٹکا اور تحفظ۔“ (7)

گلاب دے پھلاں دی کاشت کاروباری لحاظ نال وی ڈھیر اہمیت رکھدی اے۔ گلاب دی کاشت تقریباً ہر ملک وچ کیتی جاندی اے۔ ازل توں گلاب نوں گل بانی تے چمن آرائی وچ منفرد تے اعلیٰ مقام حاصل اے۔ گلاب دا دنیا دے قدیم تے خوبصورت، موہنی خوشبو رکھن والے پھلاں وچ شمار ہوندا اے۔ ایہدیاں پتیاں تے ہار خوشی تے غمی دے موقعیاں اُتے ورتے جاندے نیں۔ ایہدے پھلاں دا عطر بطور خاص دنیا دی بہترین خوشبو دے طور تے ورتیا جاندا اے۔ ایہ پھل دنیا بھر وچ شادی بویاہ دے موقعیاں تے ورتے جاون والے سب توں اہم پھل نیں۔ پنجاب دی ثقافت اُتے جھات پاندیاں میاں محمد بخش نے گلاب دے پھل نوں لاڑے دے سہرے وچ سجایا۔ میاں محمد بخش شہزادے سیف الملوک تے پری بدیع الجمال نال ویاہ دی تیاری دی رسم نوں بیان کردیاں لکھدے نیں:

سرمہ مہندی تے تل وٹنا عطر پھیل لیا تیاں
پھل گلاب پروتے سہرا گنڈھ روئل لیا تیاں (8)

ادب وچ کسے دے جسم دی نازکی، خوبصورتی یا اوہدی گلابی رنگت دا اکثر گلاب نال موازنہ کیتا جاندا اے۔ ادب دیاں مرکب صنعتاں وچ گول اندام بدن نوں گلاب ورگا جسم، گول چہرے نوں گلاب

چہرہ عبارت کینتا جاندا اے۔ ادب وچ گلاب نون خوبصورتی دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ زنانیاں دی خوبصورتی اوہناں دی جوانی تے دلکشی نون بیان کردا اے۔ قصہ سیف الملوک وچ چین دا بادشاہ فغفور جدوں شہزادے نون ملن لئی آیا، شہزادے اوس نون اپنے نال تخت تے بٹھا کے اوہدی عرت آدر کیتی۔ اتھے بادشاہ فغفور دی خدمت وچ شربت پیش کرن والیاں زنانیاں دی خوبصورتی نون بیان کردیاں میاں محمد بخش لکھدے نیں:

صورت نازک وانگ گلاباں لالے وانگ پیالے

قد چنبے دی بوٹی وانگر پھل لگے گل لالے (9)

بائبل دے بعض نسخیاں وچ لکھیا ملدا اے کہ فلسطین تے مصر وچ گلاب ودھیر مقدار وچ پایا جاندا اسی لوک ایہدی خوشبو تے رنگت دی قدر کردے سن۔ سراندر دے بادشاہ دی دھی ملکہ خاتون جھڑی اسفند باش دیو دی قید وچ سی۔ شہزادہ سیف الملوک جنگ کرن توں بعد ملکہ خاتون نون دیو دی قید وچوں آزاد کروان وچ کامیاب ہو گیا۔ اتھے میاں محمد بخش نے ملکہ خاتون دے حسن دی تعریف کردیاں اوہدے بدن دی کوتلتا تے پھرے دی رنگت تے تازگی نون گلاب دے رنگ نال استعارہ کینتا اے:

دل آمیزی عشق انگیزی آن ادا بھری سی

نازک انگ تے رنگ گلانی سینہ سنگ پری سی (10)

مجت دی علامت ایہ پھل ادب وچ شوق، نرمی، قربت، پیار، عقیدت، عبادت، جذبہ، جوش، خواہش، توف، سحر، ہمدردی، مہربانی، نیک نیتی، بے نفسی، بے غرضی، بھائی چارگی، احسان، احساس تے انسانیت دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ بادشاہ عاصم بن صفوان نے جدوں اپنے پترنوں اوہدی سالگرہ تے تحفے گلے، شہزادہ مہراں اتے بنی پری بدیع الجمال دی تصویرنوں ویکھ کے اپنا دل ہار بیٹھا۔ بادشاہ نون جدوں شہزادے دی حالت دا پتا لگاتے اوہ ویکھ کے پریشان ہو گیا۔ بادشاہ نے شہزادے دی حالت ویکھ کے پچھیا کہ تیرا چہرا تے گلاب دے پھل وانگ تازہ، ولولے، جوش تے جذبے نال بھریا ہو یا سی، توں کبھڑا روگ سینے وچ پالیا اے۔ تیری اجہبی حالت دا ذمہ دار کون اے۔ میاں صاحب لکھدے نیں:

تینوں کبہہ ہو یا فرزند داغ لگائی جانی

سدا بہار گلاب حسن دا تیری نویں جوانی (11)

قید توں رہائی دے بعد شہزادہ سیف الملوک ملکہ خاتون نون اوہدے ماں پیو دے گھر ٹھکانے دا پتہ پچھیا۔ اتھے شہزادے تے ملکہ خاتون دے وچکار مکالمے راہیں ملکہ خاتون دے پھرے دی شانتی

تے تازگی نوں میاں محمد بخش ایس طراں بیان کردے نیں:

سدا گلاب تیرا مکھ تازہ کھٹیا سی کس باغوں؟

کس دا خانہ روشن آیا تیرے روپ پرائوں (12)

ملکہ خاتون نوں جدوں شہزادے سیف الملوک نے اپنی کہانی سنائی تے ملکہ خاتون نے شہزادے نوں دسیا کہ پری بدیع الجمال اوہدی دودھ شریک بھین اے۔ ملکہ خاتون نے ایہ وی دسیا کہ پری بدیع الجمال ہر ہفتے سراندیپ ملن لئی آندی اے۔ ایہ سن کے شہزادہ بوہت خوش ہويا ملکہ خاتون نے شہزادے نوں پری نال ملاون دا وعدہ کیتا۔ پری جدوں سراندیپ وچ ملکہ خاتون نال باغ دی سیر کرن آئی اتھتے پری بدیع الجمال دی خوبصورتی نوں ویکھ کے شہزادے دی تعریف نوں میاں محمد بخش گلاب رائیں ایس طراں بیان کردے نیں:

نازک سوہنا بدن گلابوں رنگ رس بھریا بنا

حسن جمال کمال اوہدے دا نہ کوئی جد نہ بنا (13)

انسان نے جدوں پھلاں دی قدر قیمت نوں سمجھنا شروع کیتا اوہدوں ای گلاب دے پھل دا رتبہ سارے پھلاں وچ ودھ گیا۔ چن جدوں چودھویں رات چڑھا اے تے پورا گول ہوندا اے۔ جیویں گلاب دا پھل کھڑے تے گول شکل دا ہوندا اے۔ پری بدیع الجمال دے چہرے نوں چودھویں دے چن تے گلاب دے پھل نال مشابہت دیندیاں میاں محمد بخش لکھدے نیں:

جاں اس روز شہزادے ڈٹھی صورت شکل پری دی

حسن جمال کمال اوہدے دانہ کوئی جد نہ بنا (14)

ایشیا وچ تاریخ نویسی دا فن ڈھیر قدیم نہیں فیروئی جیہڑے مخطوطے، نوادرات، عمارتاں تے آثار قدیمہ سامنے آئے اوہناں توں ماہراں نے گوڑ لایا اے کہ گلاب ایس خطے وچ ہزاراں ورہیاں توں موجود اے۔ برصغیر وچ پھلاں دی نقش نگاری داکم دسویں صدی وچ مسلمان حکمراناں دے آون تے شروع ہويا۔ مسلمان حکمران کیوں بے بتاں تے جنوراں دی نقش نگاری نوں اسلام دے خلاف جانے سن ایس لئی اوہناں پھلاں تے نیل بوٹیاں نوں نقش نگاری دے فن توں جانو کروا یا۔ سیف الملوک وچ میاں محمد بخش ہوراں باغاں وچ پھلاں دی بہار تے خوبصورتی نوں بیان کرن لئی گلاب واسطے گل سوری دا اکھر ورتدیاں بادشاہاں دے باغاں دی خوبصورتی تے فنکاری نوں بیان کیتا اے:

گل عباسی سب سوری کردے ناز بہاراں

مملل پیچھے کھول چناراں کرن مصافحہ باراں (15)

میاں محمد بخش قصہ سیف الملوک وچ گلاب دے پھلاں توں عطر تے خوشبوواں تیار ہون دی وی دس پاندے نیں۔ جیہڑیاں دل تے دماغ نوں تروتازگی تے قوت مہیا کردیاں نیں۔ قصہ سیف الملوک وچ شہزادے دے دوست صاعد نوں لوکاں انجانے وچ مار مار کے بے ہوش کردتا او تھے صاعد نوں ہوش وچ لیاو لئی میاں محمد بخش ہوراں گلاب دے پھلاں دا عرق تے عطر ورتیا اے۔ میاں محمد بخش لکھدے نیں:

سیف الملوک اتے چھنکائے عطر گلاب امیراں
کچھے جھلے تلیاں ملیاں وانگن سکیاں ویراں (16)

میاں محمد بخش ہوراں گلاب دے بوٹے راہیں اظہار کیتا اے پئی ہر مشکل توں بعد آسانی تے ہر تکلیف توں بعد راحت ضرور میسر آندی اے۔ اوہناں گلاب دے کنڈیاں نوں مشکلاں نال تے پھلاں نوں آسانیاں نال استعارہ بنایا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

کنڈے سخت گلاباں والے دوروں ویکھ نہ ڈریے
چو بھال جھلینے رت چو ایے جھول پھلین تہ بھریے (17)

گلاب دی خوش شکلی، خوبصورتی تے من بھاونی خوشبو پاروں پھلاں دا بادشاہ اکھواندا اے۔ ایہدا شوخ رنگ محبت تے بندیاں دے اظہار دا بہترین ذریعہ اے۔ ایہ کدے گلے دا ہار بن دا اے تے کدھرے بانہہ دا چوڑا تے کدے پتیاں دی صورت وچ لوگ ایہنوں قبراں تے میتاں اُتے پاندے نیں، ایہدا عطر میت نوں لایا جاندا اے جیہڑا پاپی دی علامت اے۔ میاں محمد بخش شہزادے سیف الملوک دے مرن تے گلاب دا عطر چھنکاؤن بارے گل کردیاں لکھدے نیں کہ:

نال ادب دے کفن پہنایا بند سوہنے بنکائے
کیسر عطر عنبر گلابوں پھر شیشے چھنکائے (18)

محبت، امن تے دوستی دی علامت متھیا جاؤن والا ایہ پھل صفت، راز داری، درجہ بندی، حد بندی، چالاکی، ہوشیاری، طاقت تے اعتماد نوں بیان کرن واسطے ورتیا جاندا اے۔ شہزادہ جدوں ملکہ خاتون نوں لے کے سرانڈیپ اپڑایا۔ ملکہ خاتون دا خاندان اوہنوں ویکھ کے بہوں خوش ہو یا تے شہزادے دی احسان مندی کارن خوب آدر کیتی۔ اوہدے لئی کئی قسم دے مشروبات تیار کیتے گئے۔ خاص طور تے گلاب عطر نال بھریاں شیشیاں تے لذت بھرے مشروباں دے پیالے شہزادے دے سامنے پیش کیتے گئے۔ میاں محمد بخش لکھدے نیں۔

شیشی نال پروتی شیشی بھریاں عطر گلابوں
کئی طرح دے شربت مٹھے ناپیں کئی شرابوں (19)

مکدی گل ایہ کہ میاں محمد بخش ہوراں دا قصہ سیف الملوک جیہڑا بظاہر عشقیہ داستان اے اصلوں پنجاب دے ویسب، ریتاں، روایتاں، تاریخ، فلسفے، علم تے حکمت نال گدھیا ہویا اے۔ میاں محمد بخش نے گلاب دے پھل راہیں سماج دی نیویائی، اچپائی تے فطرت دے مظہراں توں اڈمجبوب تے سخن دی سراپا نگاری کیتی اے، اوہناں گلاب دے پھل نوں قصے دے دکھو وکھ کر داراں دی خوبصورتی بیان کرن، گلاب دے عرق تے عطرنوں طبی پکھوں اپنی شاعری وچ ورت کے گلاب دے گناں دا پرچار کیتا اے۔ جیہدے توں پک ہوندا اے کہ اوہ کوئی عام انسان نہیں سگوں بڑے اڑے ہوئے عالم، فاضل تے فلسفی سن جیہہناں حیاتی دے پکھاں نوں پھل راہیں بیان کر کے دکھایا۔ جیہڑا اوہناں دے علم، حکمت، سمجھ، سیانف، مشاہدے، تجربے تے ڈوگھی سوچ دامنہ بولدا ثبوت اے۔

References:

- * Ph.D Scholar, Lahore College for Women University, Lahore
- ** Chairperson, Lahore College for Women University, Lahore
- 1- Hakeem Shakeeb Ahmad- Iftikhar-al-Mufardaat, Part-II, (Calcutta: The Calcutta Unani Medical College and Hospital, S.N.)199.
- 2- Al-Qur'an, Surat al-Rahman, Ayat-37
- 3- Mian Muhammad Bakhsh- Saif-al-Muluk (Lahore: Aziz Publishers, 1996) 236.
- 4- Naveed Ahmed, Shahid Iqbal, Muhammad Saleem Akhtar Khan- Gulab (Lahore: Combined Publishers, 2018)7.
- 5- Abdul Rehman- Phoolon Phaloon Sabziyoun aor Jari Bootiyoun sy Elaaj (Lahore: Mushtaq Book Corner, 2012)13.
- 6- Mian Muhammad Bakhsh- Saif-al-Muluk, 192.
- 7- Saida Ghani- Gul Arai (Lahore: Urdu Science Board, 2005)138.
- 8- As Above, 337.
- 9- Mian Muhammad Bakhsh- Saif-al-Muluk, 91.
- 10- As Above, 134.
- 11- As Above, 139.
- 12- As Above, 247.
- 13- As Above, 286.
- 14- As Above, 152.
- 15- Mian Muhammad Bakhsh- Saif-al-Muluk, 188.
- 16- As Above, 126.
- 17- As Above, 436.
- 18- As Above, 445.
- 19- As Above, 128.